

ЖЕЛИМИР КЕШЕТОВИЋ*

Универзитет у Београду

Факултет безбедности

Београд

ВЛАДИМИР НИНКОВИЋ**

TransConflict Србија

Београд

СРЉАН МИЛАШИНОВИЋ

Криминалистичко-полицијска академија

Београд

УДК 323.28(497.11)"2000/..."

329.18(497.11)"2000/..."

ИД БРОЈ 192632844

Оригиналан научни рад

Примљен: 17.04.2012

Одобрен: 02.06.2012

ЕКСТРЕМНА ДЕСНИЦА У СРБИЈИ И РИЗИК ДЕСНОГ ТЕРОРИЗМА***

Сажетак: Од пада режима Слободана Милошевића до данас сведоци смо све гласнијег и отворенијег деловања група екстремне деснице, које својом идеологијом изазивају контроверзе у јавном и приватном животу Србије. Према дефиницији, тероризам је незаконита примена или претња применом силе или насиља против појединаца или имовине ради убеђивања или застрашивања владе или друштва да се остваре политички или идеолошки циљеви. Десни тероризам се јавља као реакција на перципиране домаће идеолошке, религијске и етничке непријатеље. Својим досадашњим деловањем у Србији у последњих двадесетак година различити сегменти радикалне деснице (политичке партије, клерофашистичке, националистичке и нацистичке неформалне и формалне групе, као и паравојне формације) показали су у више наврата да им прибегавање насиљу није нимало страно. Социоекономски и културни амбијент Србије умногоме доприноси популаризацији и пролиферацији екстремно десних идеја и покрета. Политичка и економска криза, уз живо сећање на недавне изгубљене ратове, појачавају осећање горчине и незадовољства тзв. „губитника транзици-

* kzelimir@yahoo.com

** vladimir.ninkovic@transconflict.com

*** Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција” ев. број 179045 и „Безбедност и заштита организовања и функционисања васпитно образовног система у Србији”, ев. број 47017. (2011-2014).

је”, који кривце траже у спољним чиниоцима и окрећу се популизму, назадним црквеним круговима, анахроним идејама „светосавља” и „народњаштва”, а појединци чак и шовинизму, антисемитизму и расизму. Контроверзне акције и ситуације, као, на пример, решавање косовског проблема без присуства Србије на Косову, приближавање Европској унији без опипљиве економске користи, долазак папе у Србију, приступање НАТО и позитивна дискриминација према мањинама (нарочито хомосексуалцима), могу бити околности, тј. „окидачи” који могу подстаћи екстремну десницу ка даљој радикализацији и на очајничке потезе.

Кључне речи: екстремна десница, тероризам, ризик, Србија, радикализација

Активизам и јачање екстремне деснице у Србији

Од пада режима Слободана Милошевића до данас сведоци смо све гласнијег и отворенијег деловања група екстремне деснице, које својом идеологијом изазивају контроверзе у јавном и приватном животу Србије (Mudde, 2000).¹ За разлику од већине држава Европске уније, у којима је „окидач” десног екстремизма била имиграција, односно долазак великог броја првенствено економских емиграната, нарочито из ваневропских земаља, узроке ревитализације екстремизма на Балкану треба тражити у националистичким и сепаратистичким сукобима деведесетих година. Немили догађаји у којима су поменуте организације биле учесници, као и друге за које су идеолошки или посредно биле везане, неизбежно наводе на помисао да се оне непрестано радикализују, али, у условима све већег раста незапослености и економске кризе, и омасовљавају. После нереди за време Геј параде и изјава у медијима челника сектора безбедности о изузетној организованости демонстраната, било је јасно да се те групе више тешко могу назвати неформалним.² Такође, њихово мање или више отворено кокетирање с групама фудбалских хулигана, те повезаност с криминалним клановима, праћено слабошћу државе и демократских институција, као и неизграђеношћу цивилног друштва, чиниоци су који могу утицати на повећање насиља у њиховим даљим акцијама.

¹ Мад наводи следеће идеолошке особине европске екстремне деснице: национализам (унутрашња хомогенизација, искључивање уљеза, етнички национализам, државни национализам), искључивост (етноплурализам, антисемитизам), ксенофобија, идеал „јакe државе” (ред и закон, јака војска), социјалшовинизам, традиционална етика, историјски ревизионизам (Mudde, 2000).

² „Крвави сукоб хулигана и полиције у Београду”, *Балкан магазин*, 11.10.2010. „Организовано насиље”, *Блиц*, 11.10.2010. „Терор над Србијом”, *Време*, број 1032, 14. 10. 2010.

Нови десни екстремизам представља реакцију на глобализацију и модернизацију и усмерен је против демократских процеса. Иако постоји демаркациона линија између крајње левице и деснице, неретко долази до преклапања идеја. И једна и друга екстремна варијанта су антидемократски оријентисане, острашћене, нетолерантне, ирационалне, негују вокабулар мржње, с тежњом ка искључивању сваке друге идеологије и веома често подлежу митологизацији стварности (Ђорић, 2009: 35).

Међу десничарске организације које су у последње време избиле у први план у Србији убрајају се „Образ”, „Народни покрет 1389”, „Наши”, као и студентске организације „Свети Јустин Филозоф” и „Номоканон”.³ Њихово деловање је приметно од напада на београдску Бајракли џамију у току протеста због погрома Срба на Косову 17. марта 2004. године, да би даље било радикализовано након протеста поводом проглашења независности Косова 2008. године када је нападнута амбасада САД у Београду и када је један нападач погинуо (члан једне од навијачких подгрупа „Партизана”). У августу 2008. године екстремни десничари су учествовали и у демонстрацијама поводом хапшења хашког оптуженика Радована Карацића. У последње две године, најозбиљније акције су организоване против одржавања Параде поноса. У септембру 2009. године, због безбедносне процене да може доћи до озбиљних инцидената, власти су одлучиле да изместе догађај на плато испред Палате Федерације, што су организатори параде одбили. У октобру 2010. године били смо сведоци насилних протеста и неконтролисаног излива гнева на улицама Београда, будући да су власти дозволиле одржавање те параде.

Барбара Визингер (Wiesinger) дели десничарске организације у Србији, по аналогији с америчким групама, на тзв. хришћанску и расистичку десницу (Wiesinger, 2008). Услед историјских и културних околности у Србији, неонацистичке организације („Крв и част”, „Национални строј”, „Расоналисти” итд.) малобројне су и херметичне, с врло малом популарношћу и заправо представљају огранак западних организација. Њих чине углавном малолетници који у те организације улазе, пре свега, због имиџа и музике (skinhead pokret⁴), тако да пре представљају минорну супкултуру него озбиљну претњу.

³ У десничарску организацију се може сврстати и покрет „Двери српске”, који је на недавно одржаним изборима учествовао као група грађана освојивши 4,34% гласова. Покрет су подржали поједини интелектуалци и друге јавне личности. Више о идеологији и платформи покрета „Двери српске” може се прочитати на њиховом веб сајту <http://www.dverisrpske.com>.

⁴ Оригинални скинхед покрет је представљао бунт радничке омладине настао у мултиетничким срединама Енглеске и других земаља и ни на који начин није био расно ни

Међутим, национално-клерикално оријентисане организације – „Образ”, „Наши”, „СНП 1389”, „Двери српске”, „Гарда цара Лазара”, све су проминентније и одржавају срдачне односе с неформалним групама екстремних фудбалских навијача – хулиганима „Црвене звезде”, „Партизана”, „Рада”, као и с „Фамилијом србских навијача”, настојећи да око националних и клерикалних идеала окупе поменуте, често сукобљене навијачке групе. Закључак који се може извући након претходно поменутих нерета јесте да национално-клерикалне организације користе фудбалске хулигане као своју ударну песницу.⁵ Екстремни навијачи „Рада” су повезани и с неонацистичким групама. Све поменуте организације имају доста добру међусобну комуникацију и врло често заједно организују активности, док су неретко исте особе чланови више организација.⁶

С друге стране, осим фудбалског хулиганизма, екстремни навијачи су често повезани с класичним, али и с организованим криминалом. На пример, један од најпознатијих криминалаца осамдесетих и деведесетих година прошлог века, покојни Жељко Ражнатовић Аркан, био је дугогодишњи вођа навијача „Црвене звезде”. Поменути Ражнатовић, као и многи криминалци, био је осамдесетих година прошлог века сарадник службе ДБ у иностранству, задужен за борбу против југословенских емиграната који су сматрани претњом за социјалистички систем и уопште СФРЈ. Повезаност припадника расформиране Јединице за специјалне операције, озлоглашених „Црвених беретки” или „Френкијеваца”, с једном од најјачих криминалних организација тзв. „Земунским кланом” и учешће њихових челника, Милорада Улемекa Легије, Звездана Јовановића и других, заједно с припадницима поменуте криминалне групе у атентату на премијера Србије Зорана Ђинђића и бацању бомбе на седиште Демократске странке Србије, јасно говоре о уској повезаности и танкој линији раздвајања криминала, екстремизма и политике.

Оно што даје посебну тежину тим организацијама јесу њихови добри односи и присни контакти с појединим парламентарним поли-

ационално обојен. Тек осамдесетих година прошлог века, примат на skinhead сцени преузимају неонацистичке групације (Кешетовић, 1998).

⁵ Захтев за забрану навијачких подгрупа поднео је 16. октобра 2009. године, тадашњи републички тужилац Слободан Радовановић. Он је тада предложио забрану деловања и брисање из регистра навијачких подгрупа „Партизана”, „Црвене звезде” и „Рада” због, како је рекао, „деловања које је усмерено ка насилном рушењу уставног поретка, кршењу зајамчених људских и мањинских права и изазивању расне, националне и верске мржње”.

⁶ „Парада високог ризика”, *Политика*, 15. 9. 2009. „Десничари желе да овладају стадионима”, *Нови магазин*, 25. 10. 2011.

тичким странкама, истакнутим, посебно конзервативним антиекуменистичким круговима Српске православне цркве⁷ и одређеним универзитетским и научним круговима. Управо је то највећа опасност, будући да екстремне десничарске организације имају добре позиције у појединим медијима, од којих неки чак показују наклоност према њима. Захваљујући томе, њихове поруке допиру до великог дела јавности која такву опцију може прихватити као легитимну и код које се могу јавити симпатија према екстремним ставовима.

Представници тих покрета су врло често присутни у штампаним медијима, посебно оним наклоњеним тзв. патриотским снагама, затим на интернет форумима, у радио емисијама, а нешто мање и на телевизији. Оне такође организују добротворне концерте и акције, митинге и скупове, прикупљање потписа за разне петиције, деле летке и други штампани материјал. Међутим, поред тих безопасних активности, поменуте организације су више пута, као што смо видели, демонстрирале и насилничко понашање.

Узроци тероризма

Једна од најцитиранијих дефиниција тероризма, коју су усвојили ФБИ⁸ и НАТО⁹, одређује тероризам као „незакониту примену или претњу применом силе или насиља против појединаца или имовине ради убеђивања или застрашивања владе или друштва да се остваре политички или идеолошки циљеви”. Дакле, поред класичног терористичког акта, та дефиниција истиче и стварање атмосфере страха услед перципираног ризика од неког потенцијалног насиља, које би нека организација могла да изведе.

⁷ „Антиекуменизам код дела овдашњих верника је можда најважнији, али не и једини садржај конзервативног погледа на свет који интегрише и друге „изме”: антимодернизам, антиглобализам, негирање демократије и слобода (вера, мисли, савести), често и антисемитизам. Уз то, у српској унутрашњој политици теже теократији (ништа без благослова!) и ауторитарности, противници су нарочито оних које називају „жутима”, против су равноправности полова, сексуалних оријентација, чипова и биометрије. Текстови су им увредљиви према Хрватима, Шиптарима, Црногорцима, одбојни су према исламу, Јеврејима, масонима, ротаристима, желе да оцркове војску, школство, медије. Спољно-политички, одбацују ЕУ (мада се неки колебају) и НАТО, желе ослањање на Русију, али не и на руску цркву, јер им је такође екуменска, поготово патријарх Кирил (Живица Туцић: „Пошаст екуменизма”, *НИН*, 27. 1. 2011, стр. 48).

⁸ Code of Federal Regulations, Title 28, Section 0.85.

⁹ *AAP-6 (2010), NATO Glossary of Terms and Definitions*, NATO Standardization Agency, str. 2-I-5.

Тероризам се дешава свуда, не заобилази ни богате ни сиромашне државе, ни развијене ни земље Трећег света и јавља се и у демократским и у недемократским друштвима. Међу терористима има образованих и необразованих, ментално здравих особа и психопата, жена и мушкараца. Према томе, није лако уопштено говорити о условима и амбијенту који погодују развоју тероризма, а, притом, динамика тероризма у великој мери отежава предвиђање неког будућег тероризма и терористичког акта.

Ипак, оно што се може тврдити са сигурношћу јесте да тероризам не потиче од једног специфичног узрока. Од индивидуалног преко друштвеног до системског нивоа, могу се претпостављати различити узроци тероризма. Према нивоу анализе, Бјорго (Bjorgo) предлаже следећу класификацију узрока: 1) структурални узроци, 2) олакшавајући (убрзавајући) узроци, 3) мотивациони узроци и 4) догађаји „окидачи” (Бјорго, 2007: 3).

Структурални узроци припадају макро нивоу анализе. Према том објашњењу, узроци тероризма се могу наћи у окружењу било у међународном систему, било у политичким, културним, друштвеним и економским структурама појединог друштва и државе. Међу те узроке најчешће се убрајају: глобализација, модернизација и транзиција, урбанизација, релативна депривација, сиромаштво, политичка ситуација, степен демократије, грађанских права и слобода.

Олакшавајући узроци заправо нису узроци сами по себи, већ околности које олакшавају мобилност терориста и њихову проминентност. Развој саобраћаја и телекомуникација, модерних мас-медија, развој технологије оружја, државни патронат, слабе државе, те постојање драгоцених ресурса (нафте, дијаманата, злата) у слабо контролисаним подручјима, околности су које могу ићи на руку деловању терористичких организација.

Мотивациони узроци подстичу људе на терористичко деловање услед озлојеђености на индивидуалном или групном плану. Ту се могу уврстити психолошки (на групном и индивидуалном плану) и идеолошки узроци.

„Окидачи” су непосредне околности или догађаји у условима већ постојећих притисака и сукоба, који служе као провокација или повод за прибегавање тероризму. То могу бити објава рата, устоличење новог лидера, доношење контроверзног закона, претерана употреба силе од стране полиције и/или војске итд. Тако, на пример, посета Аријела Шарона 2000. године џамији Ал Акса у Јерусалиму, довела је до Друге ин-

тифаде, док је напад САД на Ирак довео до ескалације терористичких напада у региону, али и у свету.

Специфичнији социокултурни и политички разлози за радикализацију и ескалацију „пропаганде дела” такође су социјална фацилитација и (не)способност и кредибилитет владе да спречи тероризам.

Социјална фацилитација је појам који се односи на друштвене навике и историјску традицију које санкционишу примену насиља против власти, чинећи их морално и политички подобним/неподобним, па чак диктирају најприкладнији облик исказивања незадовољства, што могу бити демонстрације, државни удари или терористички напади. Изврстан пример је Ирска, где традиција примене силе датира од осамнаестог века, док легендарна популарност Мајкла Колинса и даље инспирише данашње (додуше малобројне) терористе из тзв. „Права ИРА”.

Битан, ако не и најбитнији политички чинилац је неспособност или невољност владе да спречи тероризам. Недостатак примерене превенције, коју спроводе полиција или обавештајне агенције, погодује ширењу завера. Па ипак, већина демократских земаља се може сврстати у групу која нема примерену превенцију, јер то изискује и већи степен државне контроле. Известан степен неделотворности је приметан у скоро свим земљама, осим у оним у којима је заведена брутална диктатура, а у којима се, пак, јавља други проблем – државни тероризам, који опет може бити десничарски, левичарски или религијски у зависности од карактера и идеологије режима.

У потрази за непосредним узроцима треба се усредсредити на околности које позитивно делују на појаву отпора према држави. Те околности обезбеђују мотивацију и усмеравају терористичко деловање. Дакле, то су пре разлози него прилике. Контекст је нарочито значајан као непосредан узрок тероризма када он погађа елиту, а не обичан свет. Тероризам је, у суштини, резултат незадовољства елите. Представља стратегију мањине која може деловати у име перципиране већине, која о њиховим акцијама и плановима није консултована и која се уопште не мора слагати с њиховим циљевима или методима. Многи терористи су млади припадници средње класе, солидно образовани и ситуирани. Тероризам се, заправо, најчешће може јавити тамо где се подударају пасивност маса и незадовољство елита. Незадовољство није толико да би се масе испровоцирале да реагују против режима или система, али ипак, одређена екстремна мањина, без приступа средствима која би им омогућила свргавање режима изборима или државним ударом, захтева радикалне промене.

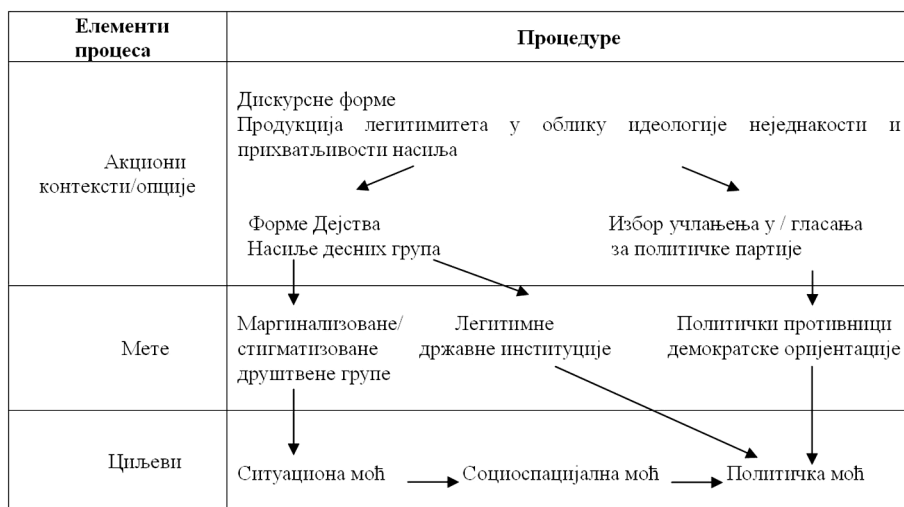
Ова кратка анализа услова који погодују рађању тероризма указује на то да морамо обратити пажњу на следеће питање: како екстремистичке организације доживљавају и тумаче ситуацију. Околности, контекст и догађај „окидач” могу довести до губитка стрпљења екстремиста, те се терористички акт може перципирати као морално прихватљив. У том случају, циљ може, према њиховом мишљењу, оправдати средство.

Десни тероризам

Вилхелм Хајтмајер (Wilhelm Heitmeyer) сматра да је десни тероризам производ политичке интеракције и радикализација других облика застрашивачких екстремно десничарских ставова и понашања, као што су тзв. „насиље прилике” уличних банди, супкултурно насиље (нпр., skinhedi), организовано насиље екстремних политичких партија и религиозно оријентисаних десничарских група (Heitmeyer, 2005: 142).

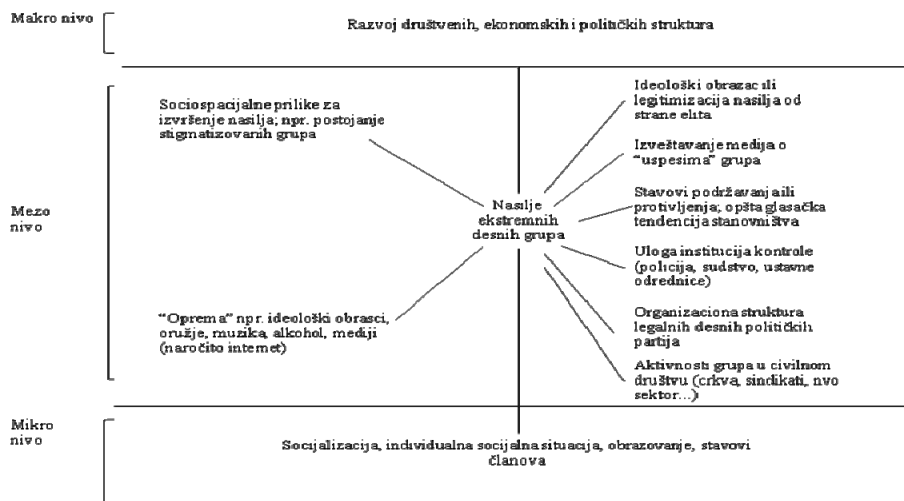
Десни тероризам се јавља као реакција на перципиране домаће идеолошке, религијске и етничке непријатеље. У том погледу, десничарски тероризам врше представници већине против мањина. Иако деле неке заједничке основне карактеристике, десничарске терористичке организације гаје вредности утемељене у њихов домаћи политички контекст. Другим речима, они немају неку универзалну, наднационалну идеологију као што је имају левичарске терористичке групе. На пример, ако се упореде десничарски активисти у Европи и у Латинској Америци, видимо да је у Европи обично реч о уличним бандама, малим групама и ћелијама, док су у земљама Јужне и Централне Америке у питању парамилитарне формације које врше терористичке акте у својим нестабилним друштвима ради успостављања диктатуре која би, према њиховом мишљењу, успоставила ред у држави (Милашиновић, 2011).

Хајтмајеров приказ може нам дати јасан преглед политичког спектра и омогућити приказ акционих контекста које треба узети у обзир, као и могуће опције, мете и циљеве десничарског екстремизма.

Слика 1: Преглед политичког спектра (Heitmeyer, 2003)

Такође, морамо узети у обзир и потребу за структурним моделом ради анализе динамике насиља десничарских екстремних група, које могу ескалирати у десни тероризам. Тај структурни модел може бити приказан као на слици 2.

Слика 2: Структурни модел насиља десничарских екстремних група (Heitmeyer, 2003)

Десни терористи се најчешће могу ограничити на вршење непрестаног притиска на циљне групе, то јест терорисати их на неспектакуларан начин, тако да припадници циљне жртвене групе морају у сваком тренутку и на сваком месту очекивати да постану жртве терора. Терор, дакле, подразумева губитак контроле жртава над својим животима. У том смислу, неопходно је да се терор посматра не само као акт, већ и као процес који може променити дискурс, свакодневни живот и јавни ред у друштву. Зато, ако се за критеријум одређивања тероризма узме ситуација да су људи доведени у непрестано стање страха, тако да у сваком часу и на сваком месту могу очекивати напад, тада напади десничарских група и њихових, најчешће веома младих чланова морају бити укључени у анализу. Ипак, уопштена карактеристика тих група, по чему се разликују од класичних терористичких формација, јесте што ретко делују тајно и што, управо због тога, ретко користе ватрено оружје или експлозивне направе.

Према Валдману (Waldmann), постоје четири основне категорије десничарског тероризма: социјалреволуционарни, етнонационалистички, религијски и самозаштитни тероризам група које се организују ради узимања закона у своје руке (*vigilantism*) (Waldmann, 1998). Међутим, у пракси су екстремне десничарске групе ретко тако јасно подељене. У САД постоје организације које су непријатељски настројене према централној власти, имају етнонационалистичке и религијске мотиве, а практикују и мере самозаштите. Посебно је озлоглашена америчка организација „Божја армија”, која је током осамдесетих и девесетих година прошлог века извршила низ напада на клинике у којима су се вршили абортуси и на њихово медицинско особље. На пример, после убиства лекара Џона Бритна и Џејмса Барета, „Божја армија” је издала следећи проглас: „Како су дозвољена сва средства у одбрани живота рођеног, тако су дозвољена и сва средства у одбрани живота нерођеног детета. Стога, ако је Пол Хил и убио децоубице Бритна и Барета, његово дело је морално оправдано као нужно ради одбране невиног људског живота”.¹⁰ У Европи су радикалне десничарске групе мале, а њихови напади махом усмерени против странаца, државних институција и уопште демократског система. Терористичка организација „Воеремег” из Јужноафричке Републике представља мешавину традиционалног белог расизма и хришћанског фундаментализма. Њихова идеја водила је да су Африкандери божји, изабрани народ и да је њихов задатак да просветле (бели) хришћански свет. Тако нејасне идеологије помажу терористичким

¹⁰ <http://www.armyofgod.com/defense2.html>

групама да лако прилагоде своје стратегије легитимитета евентуално промењеним околностима. Друга тешкоћа на коју наилазимо јесте тежња ка комбиновању политичких интереса с религиозним веровањима, што често наводи те групе да се херметички изолују од спољашњег света.

Уврежено је схватање да је десничарски тероризам насиље већинске (етничке, религијске) групе према мањинама. Ипак, у десничарски тероризам може се уврстити и насиље етничких мањина према већинском становништву (ЕТА, ПЛО). Неки облици етнонационалног ослободилачког тероризма готово да попримају димензије етничког чишћења (нпр., ОВК), што их може довести у везу с десничарским екстремним идеологијама, иако се оне најчешће декларативно изјашњавају као левичарске марксистичке групе. Ипак се може закључити да је у данашњим оквирима сувисло говорити о десничарском тероризму у случајевима напада на групе које се доживљавају као неједнаке (имигранти, припадници других верских заједница, хомосексуалци), напада на политичке противнике (новинари, синдикалисти, политичари), као и напада против државе и њених представника (председник, влада, министри итд.), пошто те групе варирају у зависности од идеолошких оријентација нападача. Њихов циљ је „бацање рукавице у лице” властима, али без икаквих конкретних амбиција за долазак на власт. Према правилу, у питању су слабе групе које остварују јак утицај уз помоћ „шок ефеката” – комуникационе стратегије да се освоји и задржи место у опажању јавности, а нарочито код особа које припадају угроженим групама.

Што се тиче политичких интеракција, могу се навести четири законитости:

1. Насилно понашање група радикалне деснице може се пре очекивати тамо где нису заступљене политичке партије такве провенијенције или други каналући механизми у облику изборних успеха на државном нивоу.
2. Десничарски тероризам може постојати или се развијати без изборних успеха крајње деснице, али не може опстати без ксенофобичног и популистичког расположења опште јавности.
3. Што је већи ниво насиља које врше десничарске екстремне групе, мање је политички тешко учествовати у власти.
4. Политичка маргинализација партија крајње деснице даје неуједначене резултате. У неким случајевима може довести до фрагментације екстремне деснице, док у другим може довести до још веће радикализације, која се може испољити у политичким убиствима, подстицајима на убиство или друго насиље преко интернета и набавку ватреног оружја – што се мора посматрати као прелиминарни тренутак настајања терористичке организације у класичном смислу речи.

Ескалација екстремизма у тероризам – динамика насиља

Према Хајтмајеру, евентуална ескалација екстремизма у тероризам зависи од процеса политичке интеракције, који садржи четири основна елемента: социјализација починилаца, организација група, идеологија група и структура прилике.

ФБИ је развио седмостепени „модел мржње” екстремних група, који може бити користан за предвиђање наредних корака посматране групе. Тај модел, пре свега развијан на примеру расистичких банди скинхедса, садржи седам степена или корака који доводе до злочина групе чије припаднике повезује мржња према заједничком непријатељу. Почетни корак је окупљање истомишљеника, затим следи смишљање логоа, поздрава, ритуала и других симбола који јачају осећање припадништва групи. Трећи корак је оснаживање мржње према жртвеној групи уз помоћ литературе, музике, говора на скуповима који мотивишу масе, што охрабрује припаднике групе да отворено провоцирају „непријатеља” вербалним увредама, претећим графитима и порукама. Пети степен је напад (најчешће у групи) на непријатеља (најчешће појединца) без употребе оружја, док је шести корак напад уз употребу оружја. Оружје које се користи у нападима екстремно десничарских група (нацистичко-расистички скинхедси у студији ФБИ) углавном је хладно оружје, јер се тако нападач доводи у непосредну близину жртве према којој на тај начин може исказати сву своју мржњу. Наравно, седми степен је убиство једног или више припадника омражене групе (Schafer & Navarro, 2003).

Медији, литература, музика и ритуали су идеолошка основа и иницијалне каписле у којима група налази оправдање и охрабрење за терористички акт. На пример, библија америчких екстремних десничара „Тарнеров дневник” била је омиљена лектира бомбаша из Оклахома Ситија, Тимотија Мак Веја (Timothy McVeigh). Бујање литературе која се бави глобалним теоријама завере може развити параноју и очај код читалаца који поверују у њих. Атмосфера на скинхед и парапатриотским концертима, уз јасну политичку агенду, поздраве, скандирања и клицања, такође може узбуркати крв посетилаца.¹¹ Извештавање медија о „успесима” екстремиста још један је од чинилаца који могу долити уље на ватру. У Немачкој током 1992/93. године новински текстови и телевизијске репортаже о трагичном подметнутом пожару у хостелу за азиланте изазвали су низ сличних догађаја широм земље. Неодређеност и незаин-

¹¹ Дobar пример за то су концерти Марка Перковића Томсона у суседној Хрватској.

тересованост опште јавности може, такође, навести екстремисте да сами себи доделе улогу егзекутора у служби тихе већине (Heitmeyer, 2003: 144).

Теорија подељене делегитимизације при ескалацији насиља десничарских екстремиста чини се релевантном не само за САД, Немачку и Шведску, већ можда и у већој мери, за Србију. Та Спринцакова (Sprinzak, 1995) теорија о преласку из радикализма у тероризам идентификује три нивоа. Први ниво – криза поверења, праћен је другим нивоом, односно радикализацијом у виду сукоба легитимитета када се политички систем доводи у питање (нпр., услед претпостављене инфилтрације масона и циониста). На трећем нивоу криза легитимитета се проширује и укључује сваког појединца повезаног са системом, доводећи до деперсонализације и дехуманизације. То неизбежно производи насиље усмерено против тих појединаца, а оправдава се наводном борбом против омраженог система. Према Спринцаку, десничарски тероризам је усмерен против две категорије непријатеља: спољнег – странци, имигранти, етничке мањине, за које се претпоставља да покушавају да униште већинску нацију или расу, и унутрашњег – издајници, тј. систем који штити и помаже стране интересе и непријатеље. У једној од најомиљенијих теорија завере, политичари, чиновници, полиција, медији и интелектуалци се сматрају издајничким сарадницима јудеомасонских завереника који желе да завладају светом и успоставе нови светски поредак.

Важан чинилац у том процесу је улога државе, јер и прејаве и пре-слабе реакције могу убрзати процес радикализације. Слаба реакција се може схватити као прећутно охрабривање, док претерана реакција може ескалирати гневом и мржњом, посебно када је неконсистентна и уопштена. Праву меру, наравно, није нимало лако наћи.

Контекст деловања екстремне деснице и ситуациони чиниоци ризика у Србији

Режим Слободана Милошевића, иако декларативно левичарски и демократски, неретко је кокетирао с екстремним национализмом и анти-западњаштвом, а повремено се чак користио антисемитском и расистичком реториком, налазећи обилату инспирацију у разноразним публикацијама које се баве теоријама завере. Нажалост, у стварању те атмосфере параноје учествовали су и многи умни људи, професори универзитета, академици и духовници. Деведесетих година прошлог века оснива се часопис „Образ”, који убрзо затим постаје организација чији вођа

Небојша Крстић, до своје смрти 2000. године, пише редовне колумне у дневном листу „Блиц”. На телевизији су приказиване емисије у којима су водитељи и гости били теоретичари завере, различити мистици, клерофашисти, словенофили и антисемити, који су кривце за лошу економску и друштвену ситуацију налазили у најфантастичнијим разлозима – од неизбежне мржње Немачке због пораза у два светска рата, преко завере јудеомасонских банкара и њихових трабаната с циљем јефтине приватизације, до месијанске улоге „најстаријег народа” у борби против обезбожене либералне демократије. У књижарама су се могли купити Хитлеров *Mein Kampf*, *Протоколи сионских мудраца* и други „класици”, заједно с бисерима домаће књижевности у области теорија завере. Такође је била врло проминентна подела на патриоте, с једне, и издајнике и стране плаћенике с друге стране, што је једна од основних претпоставки екстремне деснице. Чинило се да су држава и радикална десница у савршеном складу.

Од НАТО бомбардовања 1999. године па све до 5. октобра 2000. године, репресија режима, антизападна хистерија и пролиферација, у суштини антисемитских теорија завере све више су јачале. Интензивирале су се гласине о „Сорошевим плаћеницима”, издајницима који само привидно делују у корист Србије, а у ствари за рачун западних сила. Убијен је новинар Славко Ћурувија, покушани су атентати на Вука Драшковића, а успешан је био атентат на бившег Милошевићевог ривала из доба Осме седнице и некадашњег председника Србије – Ивана Стамболића.

Након пада Милошевића, повратила се вера у вредности либералне демократије и слободног тржишта, али је тај „медени месец” кратко трајао. Почетак краја је означило разбијање Геј параде 2000. године од стране екстремистичких група, након чега су уследили опскурни догађаји, као што су побуна ЈСО и бомбашки напад на седиште Главног одбора Демократске странке Србије. Све је кулминирало атентатом на премијера Зорана Ђинђића, 12. марта 2003. године. Убрзо затим, као организатори и извршиоци тих напада оптужени су високи полицијски службеници, челни људи расформиране антитерористичке јединице ЈСО, Милорад Улемек Легија и Звездан Јовановић, заједно с припадницима моћне криминалне организације из Земуна.

У мају исте године, канонизован је контроверзни владика Николај Велимировић. Владика је био један од идеолога „светосавља”, мистичке антизападњачке религијско-политичке доктрине на коју се махом позивају данашњи српски десничари најразличитијих провенијенција. Та доктрина је у знатној мери утицала на Димитрија Љотића и његов

„Збор”, профашистичку организацију која је деловала за време Другог светског рата у Србији, а чији је присталица и духовни вођа био управо владика Николај (Falina, 2007). Премда обилују отвореним антисемитским порукама, књиге владике Николаја су последњих петнаестак година међу најчитанијим у Србији и могу се наћи у великом броју књижара. Многи политичари и друге личности из јавног живота не крију дивљење према мудрости владике и његовој визији Србије као „запада на истоку и истока на западу”.

Следствено томе, расли су углед и утицај Српске православне цркве у друштвеном, али и у политичком животу. Нажалост, поједини њени великодостојници у својим јавним наступима нису крили ентузијазам према новоформираним екстремним организацијама, чији су рад и сами, саветима и финансијама, помагали. Такође, став цркве према либералним вредностима, демократским реформама и људским правима, поготово верских и сексуалних мањина, генерално је нејасан и амбивалентан. Поједине изјаве су чак потпиривале мржњу и нетрпељивост према поменутиим мањинама. И у самој цркви је долазило до оштрих сукоба мишљења, па и до физичког разрачунавања (случај рашчињеног владике Артемија Радосављевића, вође, како се тврди, зилотске, антиекуменистичке струје). Ипак, индикативно је и да општа јавност није негативно реаговала на такав став (или непостојање става) цркве, или да се бар негодовање није отворено изразило.

Временом, због све веће историјске дистанце од деведесетих година прошлог века, низа догађаја „окидача” (смрт Слободана Милошевића у Хагу, хапшење Радована Караџића, проглашење независности Косова), те глобалне економске кризе и опште апатије и песимизма друштва, екстремна десница добија нови замајац.¹² Опозиционе политичке партије све више кокетирају с радикалним националистичким и клерофашистичким „светосавским” организацијама и неретко су гости на њиховим трибинама и окупљањима.

¹² Према Галуповим анкетама, грађани Србије су најпесимистичнији у региону по томе како доживљавају живот у својој земљи. Чак 71% испитаника је незадовољно животним стандардом, 60,1% сматра да се животни стандард погоршава, 19,3% је изјавило да има велике проблеме да подмири основне животне трошкове. Друге анкете исте организације могу указати и на неке специфичне чиниоце које доприносе успешном продору десних идеја међу становницима Србије. На пример, за 37,9% испитаника Ратко Младић је добар патриота, 23,8% сматра да се против отцепљена Косова треба борити оружјем, 40,2% је против Декларације о Сребреници, 70,2% сматра хомосексуалне односе болеснима итд. <http://www.balkan-monitor.eu/index.php/dashboard>

Економска криза је ослабила ионако лоше стање у српској привреди и повећала број тзв. „губитника транзиције”. Управо се осиромашена и обезнађена средња класа окреће алтернативним политичким и идеолошким програмима и идејама, јер не види излаз у ономе што мејнстрим – главна струја нуди. Економски показатељи указују на стагнирање и опадање животног стандарда грађана Србије у последње две године, тј. од избијања светске економске кризе. Наиме, од 2001. до 2008. године, БДП је растао у просеку 4,8% годишње, док је 2009. године БДП опао за 3%.¹³ Године 2010. забележен је благи раст од 0,8%, што ипак није довољно да се стандард врати на ниво од пре почетка економске кризе. Поражавајући је податак да је БДП по глави становника данас око 70% оног из 1989. године. Раст индустрије после 2000. године практично је на нули (у просеку 0,6% годишње). Према економисти Горану Николићу, дефицит и инфлација су структурна обележја српске привреде.¹⁴ Још један значајан економски и социјални чинилац ризика је изузетно висока стопа незапослености. Према званичним подацима, стопа званично регистроване незапослености у августу 2010. године износила је 26,21% радно способног становништва. Процене су да је крајем 2011. године било незапослено 23,7% пунолетних грађана.¹⁵ Од укупног броја, дуготрајно незапослених (дуже од 12 месеци) има чак 65,04%, то јест 468.963 лица.¹⁶ Таква економска ситуација, уз перцепцију о корумпираности система,¹⁷ неминовно доводи до дубоког незадовољства грађана, као и неповерења у доносиоце одлука, што може изазвати кризу легитимитета власти.

Постојање организованих криминалних група је још један од чинилаца ризика који погодује десничарском екстремизму. Србија је због свог географског положаја, скорашњих ратова, несређене политичке ситуације и недовољне регионалне безбедносне сарадње значајан пункт за трговину оружјем и наркотицима. Српски криминалци су добро повезани с криминалним групама не само у Европи, већ и у свету. Спрега национализма и криминала није нова појава и понекад доводи и до даље радикализације терористичких акција. Може се поменути Жељко

¹³ Подаци са званичне презентације Привредне коморе Србије.

¹⁴ Центар за нову политику, 10. 12. 2010. Николић, Горан: *БДП, индустрија, незапосленост, животни стандард у Србији десет година после*. www.cnp.rs/articles/view/12.

¹⁵ „Стопа незапослености повећана на 23,7 одсто”, *Политика*, 16. 1. 2012.

¹⁶ Месечни статистички билтен Националне службе за запошљавање, бр. 97, септембар 2010, стр. 4.

¹⁷ Србија је на 74 месту од 170 земаља по индексу перципиране корумпираности за 2010. годину агенције Транспаренцу. http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2010/results

Ражнатовић Аркан, који је као већ познати криминалац био на челу навијача „Црвене звезде”, паравојних формација у ратовима у Хрватској и Босни, а затим и вођа једне парламентарне политичке странке деснице. Поред Аркана, многи други „жестоки момци” су учествовали у ратовима под окриљем патриотизма. Милорад Улемек Легија је данас истински супкултурни идол хиљадама младића и девојака, који га доживљавају као оличење српског ратника и витеза. Не мора се посебно наглашавати да радикална десница и организоване криминалне групе имају интересе који се врло често подударају. Слаба држава, недовршена транзиција, недовољна регионална и међународна сарадња, лоша економска ситуација, корупција и други чиниоци погодују како пословању криминалаца, тако и појачаном интересовању за алтернативне политичке, екстремно десничарске идеје.

Ни улога медија ни у ком случају није занемарљива. На телевизији и другим медијима поново гостују идеолози и духовне вође Милошевићевог режима, чија се владавина сада носталгично посматра као својеврсни *Belle époque*. Државни медији, пак, осиромашеним грађанима само доливају со на рану неумереним хвалоспевима влади и систему. За неуспехе државне, најчешће међународне политике траже се спољни кривци према већ познатој матрици, али, наравно, не толико изричито као током деведесетих година прошлог века. Посебну пажњу заслужује интернет, који је, свакако, медиј на коме свака организација или појединац могу исказати своје ставове иако нема никакву политичку или друштвену релевантност. Популарност тог медија међу припадницима радикалне деснице описана је и добро позната појава (Wiesinger, 2008). Скоро све српске екстремне организације имају своје званичне сајтове, а врло су бројни и онлајн форуми преко којих се размењују литература и музика, отварају дискусије и планирају акције.¹⁸

Све веће неповерење јавности у владу и систем који је дисфункционалан појачава пријемчивост за поруке које стижу из алтернативних медија и извора информисања. Такође, неодлучна и конфузна политика, без јасне идеолошке и вредносне оријентације, додатно збуњује јавност и ствара атмосферу параноје, беспомоћности и дефетизма. Напад на Амбасаду САД у Београду током демонстрација против проглашења независности Косова тадашња владајућа коалиција је назвала „оправданим и легитимним протестом”. Бивши генерални секретар Српске ради-

¹⁸ Српски десничари су нарочито активни на следећим форумима: <http://forum.srpskinationalisti.com/>, <http://www.stormfront.org/forum/f43/>, <http://www.komentar.rs/sip/>, <http://obraz.forumotion.com/c8-category> <http://www.pravoslavna-srbija.com/forum/index.php>

калне странке је лично лепио плакате организације „1389” с натписом „Булевар Ратка Младића”. Градоначелник Тополе је обезбедио превоз лицима која су прекинула промоцију емисије „Пешчаник” у Аранђеловцу. Хулиганско дивљање у октобру 2010. године, наводно поводом Геј параде, наишло је на незнатну осуду владе, што је можда и помак у односу на претходну године када је држава устукнула пред екстремном десницом и фудбалским навијачима. Челник једне опозиционе партије је чак захтевао пуштање из притвора оптужених за хулиганизам и насиље. Исказивање ентузијазма за чланство у Европској унији уз истовремено називање војски европских држава „НАТО злочинцима”, формално подржавање људских права, с једне стране, и бојкот доделе Нобелове награде за мир кинеском дисиденту, с друге стране, промоција либерално-демократских вредности уз дивљање аутократским моделима, никако не могу повећати поверење у систем и уверити јавност да доносиоци одлука верују у демократију.

Могућност ескалације тероризма радикалне деснице у Србији

Својим досадашњим деловањем у Србији у последњих двадесетак година различити сегменти радикалне деснице (политичке партије, клерофашистичке, националистичке и нацистичке неформалне и формалне групе, као и паравојне формације) показали су у више наврата да им прибегавање насиљу није нимало страно. Политичка и друга убиства, насиље и претње насиљем према појединцима или, чак, читавим слојевима друштва и мањинама, те стварање атмосфере страха, према дефиницији се могу подвести под тероризам. Међутим, може се поставити питање да ли је могућ развој ситуације који би погодовао јачању насиља и терористичким акцијама које би угрозиле државни систем и безбедност већег броја људи.

Контроверзне акције и ситуације, као, на пример, решавање косовског проблема без присуства Србије на Косову, приближавање Европској унији без опипљиве економске користи, долазак папе у Србију, приступање НАТО и позитивна дискриминација према мањинама (нарочито хомосексуалцима), могу бити околности, тј. „окидачи” који могу подстаћи екстремну десницу ка даљој радикализацији и на очајничке потезе.¹⁹ Радикална десница би могла да такве околности про-

¹⁹ Један од потенцијално најопаснијих догађаја „окидача”, хапшење хашког оптуженика, генерала Ратка Младића, прошао је без већих безбедносних претњи.

тумачи као коначну капитулацију пред мрским Западом, позив на унијаћење, коначну издају „српства”. Без побољшања животног стандарда и повећања запослености број екстремиста се засигурно неће смањивати, док равнодушност, па чак и симпатије према њима могу само расти. Екстремисти би тада могли чинити злодела под изговором да делују у име тихе већине. Криминалне групе, које у снажној држави виде највећег противника, увек могу заинтересоване опскрбити ватреним оружјем, експлозивом или наркотицима, које они онда могу искористити за извршење терористичких акција.

Ко и шта може бити мета терористичких напада екстремно десничарских група? Тешко је замислити да се у Србији у ближој будућности могу десити тако трагични напади као што су напад на тржни центар у Оклахоми или паљење хостела пуног азиланата у Роштоку. Међутим, такви догађаји су били тешко замисливи и у САД и у Немачкој пре него што су се одиграли. Као и до сада, може се очекивати да ће први на удару бити политичари, дипломате, новинари, полиција, страни држављани, затим невладине организације које се баве људским правима, ЛГБТ популација, националне мањине (Албанци, Роми, Хрвати, Јевреји), муслимани, те мање верске заједнице. Напади би се могли очекивати и на стране банке, тржне центре, амбасаде, представништва страних фирми, према аналогiji с нападима њихових истомишљеника из других држава, врло често баш оних које се сматрају непријатељским.

Када је реч о потенцијалним починиоцима терористичког напада, треба имати у виду да ретко када једна велика, етаблирана и масовна организација прелази линију која дели екстремну идеологију од терористичког акта, тј. да прелази с речи на дела. Обично је реч о мањим борбеним групама, састављеним од најрадикалнијих припадника десничарских организација, које могу, али и не морају деловати у складу с матичним организацијама. Оне чак могу деловати супротно жељама и плановима својих матичних организација, које се, у том случају, могу и званично оградити од њих (Laquer, 1999).

Уколико се пође од поделе српских екстремно десничарских организација на клеронационалистичке и расистичко-нацистичке, може се претпоставити да, у случају даље економске и друштвене кризе, а поготово њеног продубљивања и појаве догађаја „окидача”, оба крила екстремно десне сцене могу развити потенцијал за извршење различитих аката тероризма. Иако, у начелу, имају исте непријатеље, нацисти и клеронационалисти су непомирљиво раздвојени идеологијом и односом према вери, коју нацисти врло често отворено презиру као „јеврејску измишљотину” којом се аријевска раса држи у покорности. Због могућ-

ности парламентарног деловања и приступа државним медијима, терористички потенцијал политичких партија екстремне деснице је занемарљив.²⁰ Такође, мало је вероватно да студентске организације, попут „Номоканона“, „Витеза“, „Светог Јустина Исповедника“, могу дати предност насилним методама у односу на дебате, бављење теоријом и легалним иницијативама и акцијама захваљујући којима су већ стекли кредибилитет у одређеним круговима студената и интелигенције. Међутим, проблем се јавља због тога што изванредан број чланова и симпатизера поменутих студентских организација, па и политичких партија, активно учествује и у деловању далеко радикалнијих и насилнијих организација, као што су „Образ“, „Наши“ и „СНП 1389“.

Карактеристика ових других је спремност за удруживање и сарадњу с навијачким и неформалним насилним групама и појединцима. О томе говори чињеница да су на свим њиховим скуповима, још од разбијања Геј параде 2001. године, па до сличног (али неуспелог) догађаја 2010. године, доминирала навијачка обележја фудбалских клубова „Црвене звезде“, „Партизана“, „Рада“, „ОФК Београда“. Припадници навијачких група врло често имају позамашне полицијске досијее, а њихове вође се неретко баве и озбиљним кривичним делима. Неизбежан део навијачког „фолклора“ је и обилна употреба алкохола и других опојних средстава, чиме се повећава агресивност и јача осећање припадности групи. Не треба заборавити да је међу активним члановима радикално десничарских и навијачких организација и знатан број оних који имају борбено искуство у ратовима деведесетих година прошлог века. Историја насиља, ратне трауме, употреба алкохола и наркотика уз сугестивне говоре харизматичних вођа, песме чији су текстови идеолошки и политички обојени и литература о теоријама завере могу бити врло опасна мешавина. Управо међу тим појединцима с друштвених маргина и, наравно, не само међу њима, треба тражити оне којима ће једног дана бити доста лепљења плаката, протествовања и спорадичног кошкања с полицијом и који ће одлучити да створе мале, борбене ћелије које ће спроводити „божју правду“ и делима бранити српство, нападајући уљезе, издајнике и плаћенике новог светског поретка. Починиоци, о чему нам сведочи историја тероризма, бивају проглашени у свом микросвету за хероје и стичу готово митски ореол. Међутим, те конспиративне групе

²⁰ Према члану 4 Закона о политичким странкама (*Службени гласник РС*, бр. 36/2009), деловање политичке странке не може бити усмерено ка насилном рушењу уставног поретка и нарушавању територијалне целокупности Републике Србије, кршењу зајемчених људских или мањинских права, или изазивању и подстицању расне, националне или верске мржње.

такође се могу окренути против дојучерашњих истомишљеника и оптужити их за неодлучно и млако деловање.

Закључак

Социоекономски и културни амбијент Србије умногоме доприноси популаризацији и пролиферацији екстремно десних идеја и покрета. Политичка и економска криза, уз живо сећање на недавне изгубљене ратове, појачавају осећање горчине и незадовољства тзв. „губитника транзиције”, који кривце траже у спољним чиниоцима и окрећу се популизму, назадним црквеним круговима, анахроним идејама „светосавља” и „народњаштва”, а појединци чак и шовинизму, антисемитизму и расизму. Теорије завере, омиљено оруђе режима Слободана Милошевића за објашњење катастрофалне социоекономске ситуације друштва деведесетих година прошлог века, поново доспевају у жижу интересовања. Посебно су обеспокојавајуће неодређеност а понекад и симпатија политичких и других симболичких елита и медија према деловању тих покрета и организација.

Нажалост, непостојање јасне визије и стратешког плана за унапређење социоекономског и културног амбијента може, у ближој будућности, само продубити постојећу кризу. Криза и растуће незадовољство системом могу кулминирати даљом радикализацијом крајње деснице, која може одлучити да примени насилне, терористичке мере ради остварења својих циљева, тако да би, у том контексту, саму себе почела да доживљава као егзекутора у служби тихе већине. Чини се да највећу претњу представљају организације које су довољно бројне, добро организоване и имају историју насиља и претњи насиљем, као што су „Образ” и „СНП 1389”, и које такође кокетирају с насилним групама фудбалских навијача на различите начине повезаним с организованим криминалом. У таквом миљеу није немогућа појава мањих борбених ћелија, састављених од најрадикалнијих припадника поменутих организација, које би покушале да се насилно и борбом за „крст часни и слободу златну” обрачунају с омраженим системом и свим групама и слојевима које доживљавају као непријатељске.

Литература:

1. Byford, Jovan (2003): Anti-semitism and the Christian Right in post-Milošević Serbia: From Conspiracy Theory to Hate Crime, *Internet Journal of Criminology*.
2. Byford, Jovan & Billig, Michael (2001): The Emergence of Antisemitic Conspiracy Theories in Yugoslavia During the War with NATO, *Patterns of Pre-judice*.
3. Đorić, Marija (2009): Desni ekstremizam na Balkanu posle Hladnog rata i mlada populacija, *Vojno delo*, 1.
4. Falina, Maria (2007): Svetosavlje – A Case Study in the Nationalization of Religion, *SZRKG*, 101.
5. Heitmeyer, Wilhelm (2005): Right-wing Terrorism. In Tore, Bjergo (Eds.), *Root Causes of Terrorism – Myths, Reality and Ways Forward*. New York: Routledge.
6. Kešetović, Želimir (1998): Potkulture nasilja – fenomen skinheda, *Bezbednost*, 1, 53–66.
7. Laqueur, Walter (1999): *The New Terrorism*, Oxford University Press, New York.
8. Milašinović, Srđan; Kešetović, Želimir; Gavrilović, Darko (2011): Uticaj ekonomskog liberalizma na države u tranziciji, *NBP*, 16(1).
9. Mudde, Cas (2000): *The Ideology of the Extreme Right*, Manchester University Press, Manchester.
10. Sprinzak, E. (1995): Right-wing Terrorism in a Comparative Perspective: The Case of Split Delegitimization. In Bjørgo, T. (Eds.), *Terror from the Extreme Right* (pp. 17–43). London: Frank Cass.
11. Sütalan, Zeynep (2008): The Causes of Terrorism. In Organizational and Psychological Aspects of Terrorism, *NATO Science for Peace and Security Series*, 43.
12. Schafer, John R. & Navarro, Joe (2003): The Seven-Stage Hate Model – The psychopathology of Hate Groups, *FBI Law Enforcement Bulletin*, 72(3).
13. Waldmann, P. (1998): *Terrorismus: Provokation der Macht*, Gerling, München.
14. Wiesinger, Barbara N. (2008): The Continuing Presence of the Extreme Right in post-Milošević Serbia, *Balkanologie*, 11(1–2).
15. Whittaker, David J. (Eds.) (2003): *The Terrorism Reader*, Routledge, New York.

The Extreme Right in Serbia and Risk of Right-wing Terrorism

Summary: Since the fall of Slobodan Milošević's regime, we have witnessed ever more open and frequent actions by extreme right-wing groups, which have provoked controversies in public and private life in Serbia. Terrorism, by definition, represents the unlawful use or threat of use of force or violence against persons or property to intimidate or coerce a government, the civilian population, or any segment thereof in furtherance of political or social objectives. Right wing terrorism normally appears as a reaction to perceived domestic ideological, religious and ethnic

enemies. With their activities in the last twenty years, different segments of the radical right – political parties, clerical fascist, nationalist and national socialist formal and informal groups, as well as paramilitary formations – have demonstrated that they can resort to violence. The socio-economic and cultural ambient of Serbia significantly contributes to the popularization and proliferation of extreme right ideas and movements. The political and economic crisis, accompanied by the recent lost wars, amplify feelings of bitterness and discontent of the, so-called, "losers of the transition", who blame foreign factors and turn to populism, reactionary and anachronistic church circles and political ideas, whilst some of them find comfort in chauvinism, anti-Semitism and racism. Controversial situations such as the exclusion of Serbia from a solution for the Kosovo issue, approaching the EU without tangible economic benefit, the Pope's arrival to Serbia, membership in NATO and positive discrimination towards minorities (especially homosexuals) could be the circumstances, i.e. "trigger events", that might incite further radicalization of the extreme right.

Keywords: Extreme Right, Terrorism, Risk, Serbia, Radicalization